

**ФОРМИРАНЕ НА ГРАДСКАТА КУЛТУРА И МОДЕРНАТА
ПУБЛИЧНОСТ В БЪЛГАРИЯ: РЕФЛЕКСИВЕН ПОГЛЕД КЪМ
БАЛКАНСКОТО ИЗЖИВЯВАНЕ НА ЗАПАДНАТА МОДЕРНОСТ
ПРЕЗ СТРАНИЦИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ХУМОРИСТИЧЕН
ПЕЧАТ (1878–1920 Г.)**

**FORMATION OF URBAN CULTURE AND MODERN PUBLICITY IN
BULGARIA: A REFLEXIVE LOOK AT THE BALKAN EXPERIENCE
OF WESTERN MODERNITY THROUGH THE PAGES OF
THE BULGARIAN HUMOROUS PRESS (1878–1920)**

The topic of this study is based on the idea of a local micro-analysis of the “overseas story” of Western modernity through the example of Bulgarian city. The main purpose is to outline the socio-psychological nature of cultural transition in the Balkans, in terms of its urban-spatial dimensions. In this case, the problem is considered from the perspective of Bulgarian intellectuals committed to the highest mission to “enlighten” the masses, but moreover to protect the native spirit. This typical dilemma of the late modernizations is clearly recognizable in the pages of the humorous periodicals. Seen from the peripheries of the West World, the meaning of the term “urban culture” contains a wide range of concepts and ideas about “European” as a higher state of human existence. This evolutionary notion is accompanied by a feeling of strangeness and fatal disability in terms of Western civilization. But what new could humour and satire tell us about Balkan modernizations? Using different views on social sciences and the method of discourse analysis, we expect the answer especially to this question. For this purpose the following humorous publications are examined: *Balgaran*” (1904–1909), *Smyah i salzi* (1898–1899), *Baraban* (1908–1921), *Zhilo* (1902, 1910), *Lyudokos* (1913–1914).

Keywords: Bulgaria, modernization, urban culture, public spaces, humorous press.

Всеки преходен период има своите специфични черти като несигурност, противоречивост и конфликтност между старо и ново, между „свое” и „чуждо”. На тази пресечна точка на две различни култури се обособява жизнена сфера със свои собствени закони – един съвсем нов културен модел, несъвпадащ напълно нито със старите нито с новите норми на поведение. Периодът на модернизация в България с всевъзможните му дефиниции като „епоха на подражание” или „поевропейчване”, именно с тази си специфика представлява интересен обект на изследване. Още по-интересно е да се проследи този процес през страниците на хумористичния печат, където от края на XIX и началото на XX век се разгръща една извънредно „сериозна” сфера на публичност. А известно е, че хуморът и иронията са едни от най-изтънчените методи на социална критика, още повече в моменти на големи исторически промени и смяна на ценностни ориентации, както се случва през този период на Балканите. В България ролята на опозиционния печат нараства особено след 1980 г., когато сатирата вече се превръща в „жанр на десетилетието” (Български периодичен печат 1962: 7-8). В тази публична сфера се излива недоволството на едно поколение, което след провала на големите си

очаквания ще попадне под двойния натиск на ускорената модернизация и скандалните политически преめждия. Българският периодичен печат ни дава да разберем, че българската интелигенция е дълбоко засегната най-вече от проблема за „чуждостта“ при налагането и възприемането на новите културни модели от страна на „местните“ – тези, които тепърва тръгват по пътя на „западната цивилизация“. По мнението на един съвременник на посочения период „Това е епохата, когато чуждото у нас бе господар и култ... Нас ни привличаше лъскавото, външното и като същински деца започнахме да грабим с пълни шепи евтините безделици на европейската култура, фалшивата и бижутерия... Това бе изобицо епоха на карикатурата у нас... Хуморът и сатирата у нас, доколкото и каквито ги имаме, имат своя епоха и тя е именно тази. Техният разцвет съвпада с кулминационната точка на лихата подражателност.“ (Гричков 1921: 53-54)

За един по-подробен прочит на това местно изживяване на западната модерност би трябвало преди всичко да се потърси отговор на следните въпроси: Как се модернизира българският град и как се променят функциите и актьорите на градските пространства през посочения период? Какво значи модерността за отделните слоеве на обществото? Как, по какъв признак се разпределя градското пространство и как се обособяват местата на публичност? Накратко: кои са смисловите и пространствените измерения на модерната градска култура в България след Освобождението?

Модерният град: пространства и стандарти на живот

В България дългият период на модернизация, започнал още през Възраждането, след 1878 г. продължава вече в по-прекия досег, следователно с „по-трезвото“ възприемане на западната модерност. Още през първите десетилетия след 1878 г. започва период на дълбоки реформи, особено интензивен в големите градове, чийто облик почва да се променя по примера на големите западноевропейски центрове. (Джордано 2006: 131, 141). *Османската реалност*, в която живее българското общество през целия XIX век (Везенков 2006: 110), вече е съчетана с модерното пребиваване в обществени места като кафенета, кръчми, механи, градски градини, театри и локали (Дечев 1997: 113), с разходките по главната улица, алеите и парковете на града. Появата на новата буржоазна прослойка в градовете създава една нова култура на публично показване и прекарване на свободното време (Гаврилова 1999: 50, 298). А ето как изглежда столицата през 1913 г. според едно описание във вестник „Людокос“: „Късна нощ се стели над София. Утре е изборен ден... По осветените улици се движат закъснели алкохолици и развратници. В някои притворени кръчми свети. Там агитатори още не са довършили речите и докапили чашиите си. Столицата се ниши в краката ми, потънала в своята вечна кал и воня. Ей там, по края, в тъмнината се таи временният квартал на бездомниците, чиито къщурки на pewno ще бъдат пометени веднага след избора... Пред мен като ибрик с пиринчени похлупки стои катедралата „Ал. Невски“... Тъмна нощ. Витоша е забулена в мъгла. Балканът лежи като простряна мъриша...“ (Людокос 1913: №7, 4)

В карикатурните изображения и описания по вестниците модерният облик на българския град почти липсва. Сцените на модерността се разиграват предимно на фона на един ориенталски или идиличен селски декор със силуети на джамии и минарета (Смях и сълзи 1898: №18, 3; Барабан 1908: №16, 18; Людосос 1913: №9). Покрайнините на града и улицата, с всевъзможните ѝ функции, са най-предпочитаните топове за карикатуриста. Новите порядки в градското всекидневие виждаме под формата на ходене по дачи (разходки), балове, кафенета, ресторанти, опера и театър (Българан 1905: №66, 3). А маскирането, карнавалът е най-силният и предпочитан сюжет за изобразяване на психическите последици от модернизацията (Людосос 1914: №17, 1-5).

В хумористичните издания прави впечатление половото и социалното поляризиране на градското пространство. Чиновници, художници, просяци и бездомни, дрипави граждани с празни джобове фигурират по улиците на модерния град (Българан 1904: №32, 1-2). Кафенетата са препълнени с безделници (Смях и сълзи 1898: №20, 2). В обществената сфера (предимно улицата) преобладава мъжкият пол – най-вече онеправданият тип, човекът от провинцията със селското си облекло (Барабан 1908: №2, 1). В контраст с него жените от средната класа са на показ както в интимния, така и в публичния свят, но по-скоро с цел да демонстрират модните обноски или болестното състояние на чуждия морал на местна почва (Барабан 1910: №83, 4; Българан 1905: №66, 3). Те позират с големите си шапки и разкошни „алафранга” тоалети (Барабан 1908: №15, 1) по улиците или на фона на домашния уют (Барабан 1912: №154, 5) (предимно в спалня или хол, обзаведени по европейски стил). По този начин, с преднамереното изостряне на противоречията между провинциализъм и градски манталитет, се разкрива цялостната картина на едно общество, което изглежда все още твърде далеч да проумее същността на така наречената „цивилизация”.

Модерното общество: мода, обноски и човешки взаимоотношения

За един повърхностен поглед по страниците на хумористичния печат най-лесно уловимата страна на модерното общество са външните му очертания – модата и облеклото. В случая предмет на карикатуризиране се явява предимно дамското облекло (особено шапката и женският корсет) като израз на позицията на жената от средната класа – обект на възпитание, пасивен подражател и едновременно представител на новия манталитет и моралната разруха. Жената, като по-лесно поддаващо се на влияние същество, е един вид олицетворение на вече посочената културна дилема на „слабите” в догонването на цивилизацията. А простолудието по-скоро е изображение на окаяното състояние на народа (Българан 1904: №34, 3). Например мъжът от низшите слоеве е обрисован предимно като пияница, а жената – като слугиня. Това са двете най-ярко изпъкващи проблеми на българското общество на страниците на хумористичната периодика – материалният и моралният упадък. Отхвърлянето на традиционните ценности, невалидни в условията на индустриалния капитализъм, се превръща в плодотворна тема и обект на осмиване. Индивидуализмът и стремежът към натрупване на паричен и символен капитал очертават новия поведенчески код на градската култура. Брачната стратегия за забогатяване е сред преобладаващите теми (Барабан 1908: №17, 8). Как-

то е известно, браковете по материални подбуди, слугинският пазар и занаятчийските миграции са доста типични явления за целия период. Особено се набляга върху разрушаването на семейния морал и инструментализирания характер на човешките отношения. Тези „болести“ на новата епоха са изобразени с проявите на полова разпуснатост, изгодничеството и службогонството (Барабан 1908: №18, 7). Отношенията между съпрузи, близки и приятели се водят вече под формата на търговски сделки, а за управляващите политиката се е превърнала в средство за осъществяване на лични интереси. Това явление на пръв поглед изглежда типично за късните модернизации на Балканите, но социологът Ричард Сенет набляга на същия проблем – приватизацията на публичната сфера и разместването на основите на публичното и частното – като присъщ на западния свят през XIX век. (Sennet 2010: 198, 232).

Модерната публичност: отношения между власт и общество

Обособяването на обществените пространства като институции на публичността е феномен, който е известен още от древни времена, с разликата, че след време се променя не само самото разбиране за публичност, но и местата и начините на неговата изява. Преди Освобождението чаршията, улицата и площадът се открояват като главни топоси на българския град (Тачева 2011: 70). Чаршията, която се намира в центъра на града, е най-активното място за обмяна на стоки, услуги и културни стереотипи. Това е мястото, където се срещат градският и селският манталитет и се изявява публичното мнение. В края на 80-те дюкянните и чаршиите се изместват към покрайнините и почват да губят функциите си като центрове на публична изява. (Петков 2006: 11, 116-117).

В периода, когато България се опитва да си проправи път в един все още патриархален свят, обществените пространства като кафенета, бирарии, кръчми, клубове и градски градини заемат важно място в развитието на модерната публичност. Но с нарастването на грамотността сред градското население главна роля в това отношение започва да играе печатът (Дечев 2010: 112-115). Колкото до същността на промените в публичната сфера, през посочените десетилетия тя съдържа неизменните специфики на прехода – като процес на скъсване не само с ценностните ориентации на патриархалния свят, но също така и с идеалите на доосвобожденския период. В разгара на новото капиталистическо преустройство на обществото българската интелигенция често е обвинявана в безотговорно съществуване и в морален упадък. (Дечев 2010: 67, 288). Но доколкото се разбира от анализа на вестниците, в случая проблемът за подмяната на възрожденския патриотизъм с буржоазния прагматизъм може да се разтълкува по съвсем различен начин. Може би става въпрос по скоро за подмяна на средствата или реториката, отколкото на самата цел. Например, докато преди 1878 г. в публичната сфера и в печата водещ наратив е борбата против имперското господство, след Освобождението на прицел е новият властелин – царят или другите представители на властта. Противопоставянето между власт и общество, както и проблемът за по-достойно съществуване и за по-добър ред продължава, но вече в по-модерни и по-мирни форми. Наред с това по отношение на разделението власт – подвластни хумористичният печат често си служи с традиционната възрожденска терминология. Народът както и преди

се изобразява като покорна рая (Българан 1907: №120, 3) и образът на модерно гражданско общество още не се вижда на сцената; напротив, сега „господстващите” са се размножили и често се появяват под сянката на „големите сили”. Ако се изразим с ези-ка на хумора, „*Богът на България трябва да бъде въ три лица: Богъ–Матушка Русия, Богъ–Лея Австрия и Богъ–Комиу Турция*” (Людокос 1913: №9, 5).

По страниците на хумористичната периодика масите се изобразяват предимно като пасивна жертва на чудовището „Власт”. Дотолкова, че почти в нито една страница не е възможно да се забележи онзи „вярващ” поглед към управляващите, били те свои или чужди. Това неблагоприятно разположение към политиките си има съвсем основателни причини, като се имат предвид социално-икономическите проблеми и честите политически сътресения дълги години след Освобождението. По този начин излиза наяве един доста наболял проблем на балканските модернизации – противопоставяне-то между власт и общество или *недоверието към публичните институции* (Джордано 2006: 189). В стиховете на Ст. Михайловски особено ярко проличава чувствителността и ангажираността на интелигенцията по посочения въпрос:

*„Да, лъже словото! Въ дела се вирай!
Чети въ сърцата само! Първенци
Безсъвестни – кога за власт се карат –
Кажи имъ: „– Разно звъните, но вий сте
От същата лъярница звънци! –”* (Людокос 1913: №8, 2)

Изводи

Хумористичната периодика в България, като свидетел на един от съдбоносните периоди на българското общество, представя картината на едно „местно изживяване” на западната модерност, изобразена през погледа на българската художествена интелигенция. Карикатурното представяне на политическия живот, на социално-икономическите процеси и човешките взаимоотношения очертава пред изследователя един нов подход към проблема. Хуморът и сатирата, описвайки картината на модерното всекидневие чрез езика на простолюдието, дават възможност да се вникне в по деликатна сфера – емоционалната същност на процеса модернизация, върху която набляга Норберт Елиас в известния си труд „Относно процеса на цивилизация”. По пътя на иронията се дава да изпъкнат по-ярко противоречията и различните измерения на местното изживяване на модерността. Градското пространство е представено като един вид сцена, на която се демонстрират не само „модерни” обноски, навици, маски и костюми, но и трагикомичните ситуации на „нецивилизованите” граждани от провинцията. Общият сюжет, който свързва темите на частната и публичната сфера, предлага един вид пародия на българската модернизация. По този начин, чрез метафората и хумора, се пресъздава карнавалното възприемане на новата действителност – несъответствието между две различни култури, между същност и образ, между маски и лица. Това е в общи линии картината на „криворазбраната цивилизация”, прерисувана и изживяна многократно в историята на балканските народи.

Хумористичните издания предлагат материал за анализ на интелектуалните и психическите нагласи и на самите публицисти- писатели и художници. При по-внима-

телен поглед под иронията и насмешката се забелязва един скрит песимизъм, стигащ почти до отчаяние от ситуацията на българското общество. Доколкото за влиянието на хумористичния печат или на карикатурния жанр върху публичното мнение и върху самата народопсихология, тази тема все още подлежи на задълбочен анализ. Все пак от всичко казано дотука може да се направи изводът, че като една „маргинална“ сфера хумористичните издания служат като много по- ефективното средство за ангажиране на сравнително неграмотните слоеве със „сериозните“ обществени и политически проблеми, с които предимно се занимават елитните или „мислещите“ кръгове. Това е ролята на печата въобще, но трябва да се има предвид, че през този период, когато е трудно да се говори за всеобща култура на модерно гражданство, а и материалния достъп до печатния материал е доста ограничен, широките маси се влияят повече от карикатурното изображение отколкото от дълбоко научните статии. По този начин хумористичният печат пренася „драмата“ или „комедията“ на българската модернизация на подсъдимата скамейка- публичното пространство на печата, и то с цялото му разнообразие от типове и представления. Следователно, „големите“ идеи на интелигенцията, предрешиени в по- лесно усвоими или „родни“ форми стават достояние на по- голям кръг от обществото, което пък от своя страна води до погрешното тълкуване за опростяване на „високите“ ценности. А кои са всъщност тези ценности? Ако погледнем страниците на хумористичните издания, от един кратък тематичен анализ може да се види, че тук, макар и под прикрита форма, преобладава по- скоро сюжетът за отстояване на своето-традиционното, отколкото преклонението пред чуждото- европейското. Проблемът е, че на пръв поглед не става много ясно кой е точно обектът на осмиване: самата цивилизация или „криворазбрания“ ѝ вариант. По- скоро проблемите на „закъснялата“ модерност се засичат с проблемите на самата модерност. Всъщност би било интересно да се проследят в сравнителна перспектива и западните хумористични издания , за да се види „на какво се смеят“ европейците през този период. Може би става въпрос за едно двойно „изкривяване“ на модерността по дългия път от процъфтяването ѝ като плод на просвещенския интелект, до живите ѝ превъплъщения - първо на родна почва и оттам към перифериите на света. Оттук нататък почва и голямата драма на „закъснелите“ държави, поели сякаш участта на древногръцкия Сизиф да мъкнат тежкия камък на цивилизацията, който всеки път безнадеждно се търкулва назад и чиято тежест се усеща само на собствен гръб.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Български периодичен печат 1962: Български периодичен печат 1844–1944. Том 1. Български библиографски институт „Елин Пелин“. София.

Везенков 2006: Везенков, А. Очевидно само на пръв поглед: „Българското възраждане“ като отделна епоха. – В: Балканският XIX век. София.

Гаврилова 1999: Гаврилова, Р. Колелото на живота. Всекидневието на българския възрожденски град. УИ „Св. Климент Охридски“. София.

Георгиева 2006: Георгиева, Б. Градските развлечения в миналото. София.

Даскалов 1998: Даскалов, Р. Между Изтока и Запада. Български културни дилеми. София.

Дечев 1997: Дечев, С. Градът и общественото мнение в България през 80-те и 90-те години на миналия век. – Балканистичен форум, №2, 107-118.

Дечев 2010: Дечев, С. Политика, пол, култура. Ст. Загора.

Джордано 2006: Джордано, К. Власт, недоверие и наследство. Скептична антропология. София.

Стойчева 2007: Стойчева, Т. Български идентичности и европейски хоризонти 1870–1912. София.

Станчева 2007: Станчева, Р. Екзотизъм и бохемство у ранните балкански модерности. – Кафене „Европа”. София.

Тачева 2011: Тачева, Е. Улица. Чаршия. Пазар. Площад. Картини от времето на Възраждането. – Балканистичен форум, №3, 70-77.

Тричков 1921: Тричков, Б. Пред истински национален изгрев. – Златорог, №2,1-2.

Христов 2006: Христов, П. Чаршията/пазарът и пиацата за наемен труд в София като „канал” за обмен на културни стереотипи. – Балканистичен форум, №1-3, 115-125.

Elias 2013: Elias, N. Uygarlık Süreci. İstanbul.

Giddens 1994: Giddens, A. Modernliğin Sonuçları. İstanbul.

Sennet 2010: Sennet, R. Kamusal İnsanın Çöküşü. İstanbul.

Периодичен печат:

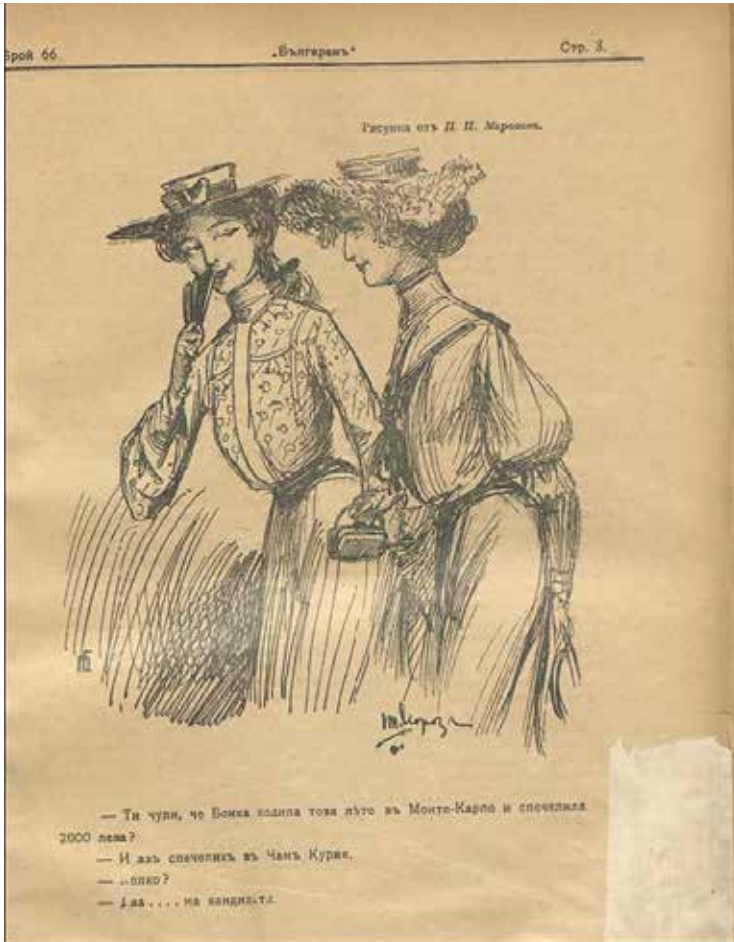
в. „Барабан” (1908–1921);

в. „Българан” (1904–1909);

в. „Людокос” (1913–1914);

в. „Смях и сълзи” (1898–1899).

Фиг. 1

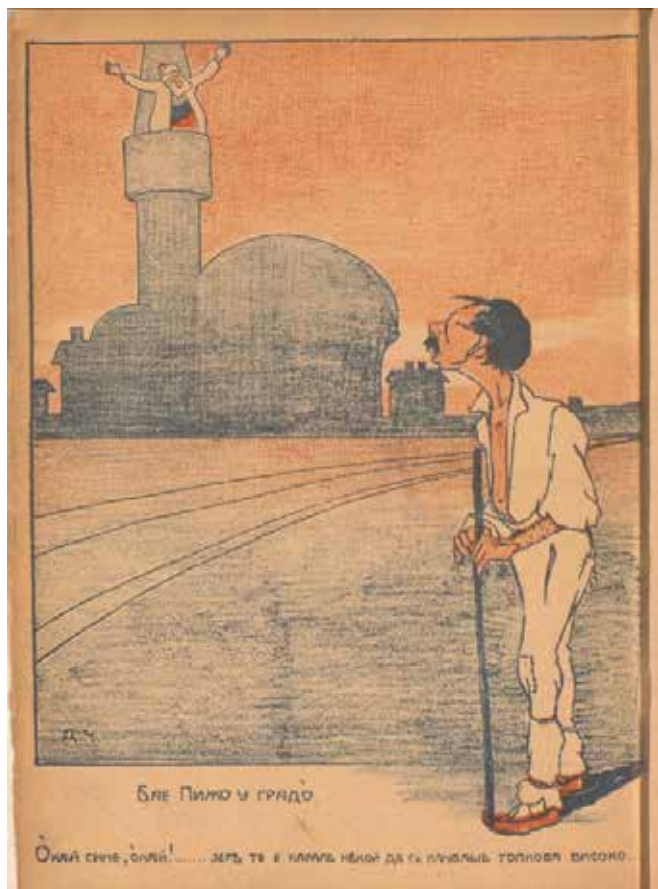

- Ти чу ли, че Бонка ходила това лето въ Монте-Карло и спечелила 2000 лева?
- И азъ спечелих въ Чамъ Курия.
- Колко?
- Два.....ма кандидати.

(в. „Българин“, 1905, №66, с. 3)

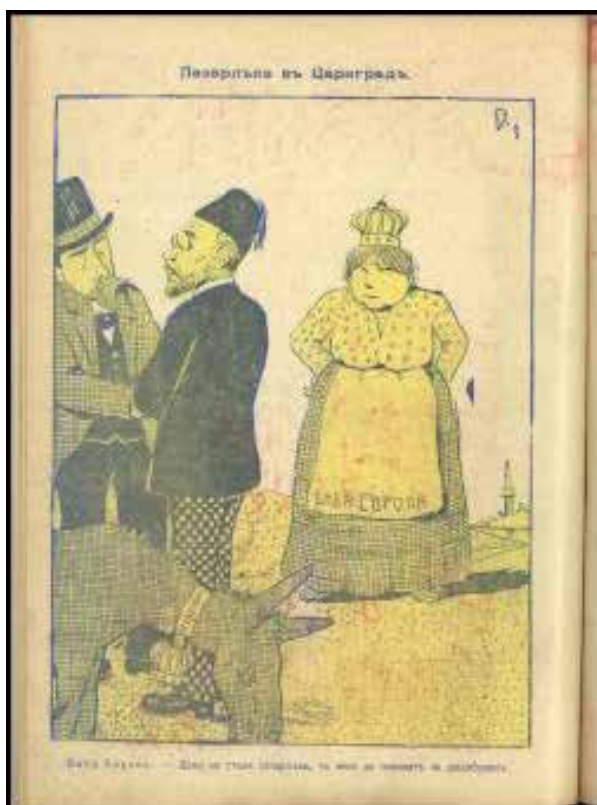
Фиг. 2

*Бае Пижо у градо.
„Окай сине, окай!... зеръ те е каралъ некой да се качвашъ толкова високо...”*

(в. „Жило”, 1910, №2, с. 8)

Фиг. 3

„Баба Европа: – Дано не стане пазарлъка, та мене да повикат за джамбазин”.

(в. „Барабан”, 1908, №18, с. 12)

Фиг. 4

„Руски папагали, господа! Вярно предсказват бъдещето. Опитайте още веднъж!“

(в. „Людокос“, 1913, №4)